

Madas Edit

Forrásközelben. Az esztergomi egyházi gyűjtemények kódexkatalógusa

A témaválasztásnál élni kívántam a lehetőséggel, hogy az Akadémia falai közt szólhatok az Akadémia által támogatott és az Országos Széchényi Könyvtárban működő *Fragmenta codicum kutatóműhely*¹ befejezés előtt álló munkájáról,² s ennek kapcsán a középkori kéziratosság általános kérdéseiről.

Az 1974-ban Mezey László (1918–1984) által alapított kutatócsoport a Budapesti Egyetemi Könyvtár és a Központi Papnevelő Szeminárium után az 1970-es évek második felében kezdte el az esztergomi egyházi gyűjteményekben fennmaradt kódextöredékek feltárását. Mezey a középkori magyarországi kódexállomány rekonstruálásához keresett forrásanyagot a könyvkötésre felhasznált kódextöredékek között. Mivel tudta, hogy az Esztergomban őrzött középkori kódexek jórészt nem hazai eredetűek, azt remélte, hogy legalább a nyomtatott könyvek bekötéséhez felhasznált kódexlapok egy része az eredeti esztergomi állományból származik.³ Számunkra, akik tanítványaiból lettünk munkatársai, Kovách Zoltánnak (1930–1981), a Főszékesegyházi könyvtár néhai igazgatójának vendégszeretete tette különösen emlékezetessé ezt a munkát. Ekkor találkoztunk először a páncélszekrényben őrzött középkori kéziratokkal.

Ugyanekkor Körmeny Kinga az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának munkatársaként az 1898-ban elhunyt Knauz Nándor esztergomi kanonok, történész kódextöredék-gyűjteményét dolgozta fel doktori disszertációjában.⁴ A töredékek korábban az esztergomi és a pozsonyi káptalan levéltári aktáinak borítójául szolgáltak, tehát ha nem is a középkorban, de a kora-újkorban – még mint kódexek – nagy valószínűséggel a káptalanok használatában voltak. A töredékek eredetének megismeréséhez Körmeny Kinga módszeresen kutatni kezdte „az

¹ <http://www.fragmenta.oszk.hu/fragm.htm>

² MADAS Edit, KÖRMENDY Kinga, LAUF Judit, SARBAK Gábor: *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár és az Érseki Simor Könyvtár kódexeinek katalógusa*, Esztergom–Budapest, 2020. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae VII-A); *Katalog der mittelalterlichen Handschriften in Esztergom. Die Bestände der Kathedralbibliothek und der Erzbischöflichen Simor-Bibliothek*. Beschrieben von Edit MADAS, Kinga KÖRMENDY, Judit LAUF, Gábor SARBAK. Deutsche Fassung: András VIZKELETY. Esztergom–Budapest, 2020. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae VII-B) – (Megjelenés alatt.)

³ MEZEY László, *Fragmenta Codicum. Egy új forrásterület feltárása*. (1974. január–1975. február), *MTA I OK* 30, 1978. 65–90

⁴ KÖRMENDY Kinga, *A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*. Budapest, 1979. (Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 7[82]).

esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsát”, ez a téma mind a mai napig kutatói érdeklődésének középpontjában áll.

Egy harmadik programot Szelestei Nagy László koordinált az Országos Széchényi Könyvtár munkatársaként: 1979-ben indult el a „Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai” című sorozat, amely az 1850 előtti muzeális értékű kéziratokat vette számba.⁵ Az egyházi könyvtárak középkori kézíratainak leíró katalógusát Nagy László maga tervezte elkészíteni, s a munka alapjait komolyan meg is vetette. Nemcsak felmérte az ország valamennyi egyházi intézményében őrzött kódexeket, hanem leírásukkal is előre haladt.

Kovács Zoltán 1981-ben, Mezey László 1984-ben hunyt el váratlanul. A kutatócsoport vezetését Vizkelety András vette át, az esztergomi töredék-katalógus az ő szerkesztésében jelent meg 1993-ban németül.⁶ Nagy László viszont munkája megszakítására kényszerült, amikor 1996-ban meghívást kapott a Pázmány Péter Katolikus Egyetemre. Mivel ma a *Fragmenta műhely* az egyetlen olyan kutatói közösség, amely középkori kódexek és kódextöredékek rendszeres feldolgozásával foglalkozik, a 2010-es évek elején – felelősséget érezve a nehezen kutatható kódexállományok iránt – vállalta az egyházi könyvtárak, elsőként pedig az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár és az Érseki Simor Könyvtár kódexkatalógusának elkészítését. Ehhez mind az Akadémia, mind Erdő Péter bíboros úr maradéktalan támogatását elnyerte.

A munka befejezésekor nem magáról a katalógusról szeretnék beszélni, hanem azokról a tapasztalatokról és eredményekről, amelyek a katalógus kézbe vevői, használói számára általában rejtve maradnak.

Egy leíró katalógusban a kézírattári jelzetek sorrendjében követik egymást a tömör, száraz, erősen formalizált kódexleírások, amelyek az adott kódexre vonatkozó minden lehető információt tartalmaznak. Szakembereknek szólnak szaknyelven, a tájékozódást a mutatók segítik. Természetesen egy katalógusnak csak akkor van értelme, ha valamelyik nagy világnyelven jelenik meg. A latin nem lenne rossz, de a világ nem erre halad. A jelen munka újdonsága, hogy lesz magyar változata is. Egyfelől az Akadémia szorgalmazza, hogy a tudományok magyarul is művelhetők legyenek, ehhez szeretnénk hozzájárulni a paleográfia és a kodikológia terén. Másfelől olyan kevés tudásunk van az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár történetéről, hogy a magyar verzióban igyekeztünk a szokásosnál több erre vonatkozó

⁵ 1979 és 2000 között 13 kötet jelent meg az OSZK kiadásában.

⁶ *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*, hrsg. von András VIZKELETY unter Mitwirkung von Péter ERDŐ, Katalin FÜLEP, Judit LAUF-NOBILIS, Edit MADAS, Gábor SARBAK, Janka SZENDREI, László VESZPRÉMY, Tünde WEHLI, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993. (*Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae*, II.)

észrevételt közölni az egyes tételeknél, a könyvtártörténeti bevezető pedig különösen részletes. Ez a Vizkelety András által lefordított német változatban rövidebb lesz.

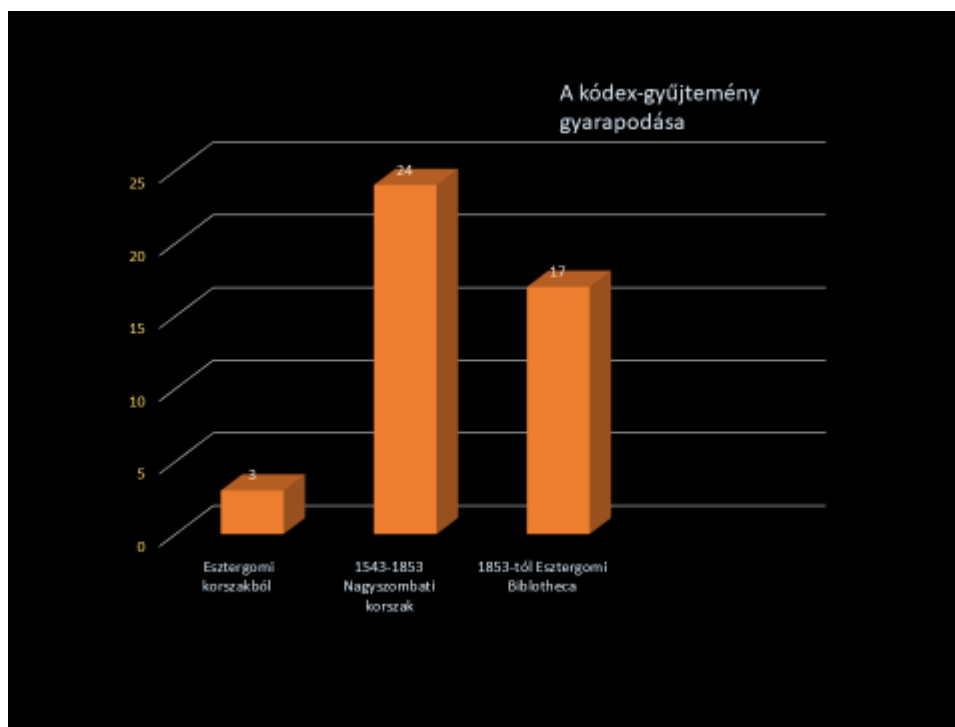
A kódexek a középkori kultúra legfőbb letéteményesei. Az 1001-ben alapított Esztergomi Érsekség a középkor folyamán az ország legfontosabb egyházi intézménye volt, s mint ilyen a hazai művelődés egyik központja scriptoriumokkal, könyvfestő műhelyekkel, könyvtárakkal. Az esztergomi középkori könyvkultúra emlékeit nem a mai két gyűjteményben kell keresni, legnagyobb részük a török időkben elpusztult, maradékuk – mintegy 67 kódex – Közép-Európa különböző könyvtáraiban lelhető fel.⁷ A tragikus fordulópont a török ostrom és az esztergomi vár elfoglalása volt 1543-ban. Várdai Pál érsek korábban, de a káptalan is idejében elmenekült, egy Pozsony alatti éjszakai táborozás után Nagyszombat befogadta őket. 1543 és 1820 között – majdnem 300 éven át – ez volt az esztergomi érsekség székhelye. (Az érsekek maguk, mint királyi helytartók, később kancellárok, általában Pozsonyban, a magyar királyság akkori fővárosában tartózkodtak.) A meneküléskor szervezeten csak a kincstárat és az okleveleket vitték magukkal, egy-egy könyvet legfeljebb személyes tárgyaik közt. A kódexek kora ekkor már lejárt, a néhány megmentett könyv általában nyomtatvány volt. A Főszékesegyházi Könyvtár kódexei között ma mindössze három esztergomi darab van: 1. A *Peruggiai Bernát-kódex*ként ismert 12. századi délnémet *Énekek éneke* kommentár (Ms. II. 3) Szent Adalbertnek, az érsekség patrónusának van dedikálva, ez kétségtelenül középkori esztergomi használatban volt. 2. A *Szalkai-kódex* (Ms. II. 395), a mohácsi csatában elesett Szalkai László érsek sárospataki iskoláskönyve⁸ a magyar iskolázástörténet egyik legfontosabb dokumentuma, de az érsek Esztergomba csak személyes emlékként hozhatta magával, s mint ilyet menekíthette tovább valaki Nagyszombatba. 3. A harmadik kódex egy népszerű összefoglalás a szentségekről (Ms. III. 179), Szondy Pál érseki helynök hagyatékából 1558-ban, már Nagyszombatban szállt a káptalanra. Első tulajdonosa Pesti Huszár József, 1505-ben a bécsi egyetem hallgatója, tőle került a vele feltehetően rokonságban levő Pesti Albert érseki helynökhöz a hasznos kézikönyv, aki 1543-ban magával vitte Nagyszombatba, s amikor 1544-ban elhunyt, utóda a helynöki tisztségben, Szondy Pál megörökölhette tőle.

A káptalani könyvtárba a „nagyszombati korszak” idején, – tehát az említett 300 év alatt – bekerült kódexekről szólva tekintetbe kell venni, hogy ez éppen az az időszak volt, amikor a kódexeket a nyomtatott könyvek teljesen kiszorították, idejétmúlttá, feleslegessé tették. Az

⁷ KÖRMENDY Kinga, Könyvgyűjtemények az esztergomi várban 1543 előtt. Fennmaradt kötetek, in: *Mater et magistra*, szerk. HEGEDŰS András, CSOMBOR Erzsébet, Esztergom, 2003, 209–222.

⁸ *Szalkai-kódex : Szalkai László esztergomi érsek iskoláskönyve : Facsimile kiadás magyar és angol nyelvű bevezető tanulmánnyal*, kiad. SARBAK, Gábor, Esztergom, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Sárospataki Római Katolikus Gyűjtemény, 2019.

európai kódexkincs – története során – ekkor került a legnagyobb veszélybe, s ekkor érték a legnagyobb veszteségek. Az káptalani könyvtárról is alig árulnak el valamit a kódexei, hiszen ezeknek akkor nem volt különösebb értéke, esetlegesen kerültek be a gyűjteménybe egy-egy hagyatékból vagy adományból, kizárólag az előző tulajdonos régiségek iránti érdeklődésének hála. A gyűjtemény gyarapodását grafikonnal illusztrálom:

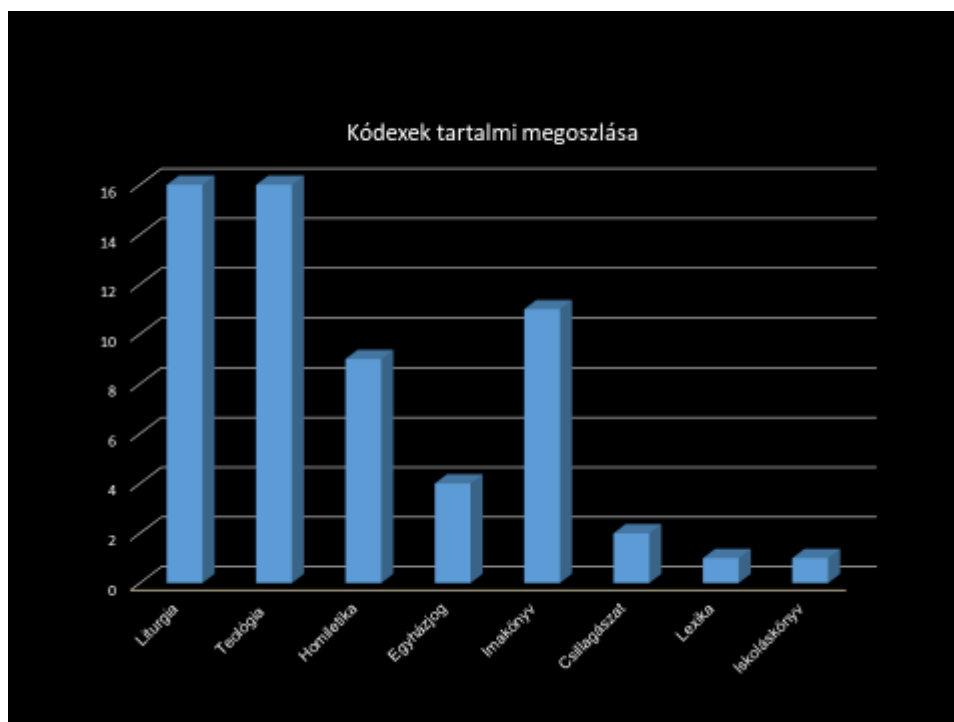

Az első oszlop az előbb említett három esztergomi kódex (1543-ban), a második a nagyszombati korszaké, a harmadik az Esztergomba való visszaköltözés és a Bibliothecában való berendezkedéstől (1853-tól) napjainkig. A harmadik korszakra a kódexekhez való viszony gyökeresen megváltozott.

Az állomány a kódexek eredetét (keletkezési helyét) és középkori használatát tekintve a fentieknek megfelelően nagyon vegyes. 14 magyarországi eredetű kézirat található ma a gyűjteményben, a többség közép-európai, sok a cseh és bécsi, illetve délnémet kódex, végül van néhány angol, itáliai és francia.

A kódexek korát illetően a középkor vége, a 15. század és a 16. század eleje dominál. A tartalom viszont jellemző a gyűjteményre: liturgia, teológia, prédikációirodalom, egyházjog, imakönyv, csillagászat (húsvét kiszámítása), lexika, iskoláskönyv. Egyháziakoz illő könyvekről van szó, amelyek végül egyházi intézménybe jutottak: a káptalani könyvtár megőrizte őket.

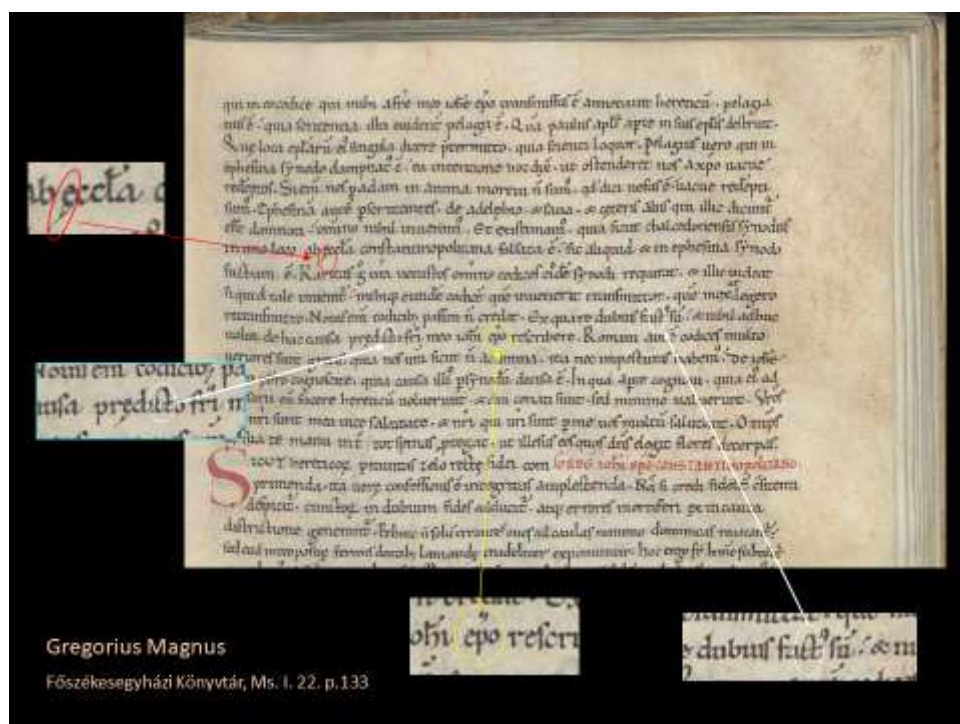
A 14 említett magyar kódex – kettő közülük, a Jordánszky- és a Nagyszombati Kódex magyar nyelvű is –, a középkori magyar könyvkultúra része, amely egyúttal európai is.

A 46 nem magyar eredetű kézirat közül kettőt közelebbről mutatok be, tipikus példaként arra, hogy a könyvek egyedi sorsában hogyan érvényesülnek az általános törvényszerűségek.

Először egy francia kódexről, mely a Főszékesegyházi Könyvtár legkorábbi, így egyik legértékesebb darabja. A mű „Gregorius Magnus: Registrum epistolarum libri Quattuordecim (Nagy Szent Gergely pápa levelei 14 könyvének jegyzéke, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I. 22). Nagy Szent Gergely pápa – a négy közül az egyik nyugati egyházatya – pápasága idején, 590 és 604 között 814 hivatalos levelet írt, pontosabban diktált. Notáriusa jegyezte le a leveleket, majd jegyzetei alapján elkészítette a hivatalos dokumentumot (*authentica*), amelyet a pápa hitelesített. Minden levélről másolat is készült: folyamatosan vezették az ún. *registrumot*, egy év termését egy-egy kötetbe foglalva. (A kötet ezúttal papíriusztékercset jelentett.) A nagy pápa 14 évig regnált, ennek megfelelően 14 kötetnyi levél készült, amelyek a lateráni levéltárban (*scrinium*) a 9. században (tehát 300 évvel később) még megvoltak, Johannes Diaconus, Nagy Szent Gergely pápa életrajzírója ott használta őket. Az egyházi és morálteológiai szempontból egyaránt fontos gyűjtemény nagy megbecsülésnek örvendett a középkorban. Egy 11. század végi másolata a 18. század második felében az esztergomi káptalan birtokába jutott Nagyszombatban. A középkori kéziratok iránt ekkor, amint már jeleztük, alig volt érdeklődés, de a megőrzésről gondoskodtak: 1803 után Palkovics György könyvtárostól kapta az első jelzetet (I. 1), majd 1833-ban a könyvtár helyrajzi leltárának készítésekor Pribely Ferencről egy újabbat (GH I. 4), végül 1878-ban már Esztergomban Feichtinger Jánostól, a Bibliotheca egyesített katalógusában a ma is érvényeset. Alapvető fordulatot a kódex életében Paul Lehmann, a kiváló német középlatin filológus, a középkori könyvtártörténet legjobb ismerője hozott, aki fáradhatatlan könyvtári bűvárlatai során 1937-ben eljutott Esztergomba is, és német nyelvű tanulmányában egyebek mellett ezt a kódexet is kimerítően ismertette.⁹ Ezzel elkezdődött a kódex legújabb kori története, amikor a maga egyediségében tudományos kutatás tárgyává válhatott, új forrássá több szaktudomány számára. A történet *első* felének rekonstrukciójában a kódex maga nyújt segítséget azzal, hogy szinte valamennyi tulajdonosa nyomot hagyott benne. Közülük az egyik, aki jól tudta, honnan származik a kódex, hiszen maga hozta el a moissac-i apátságból, az első lapra bejegyezte: „Ex Abbatia Moissiacensi”. A Toulouse-tól mintegy 70 km-re fekvő bencés apátságot a 7.

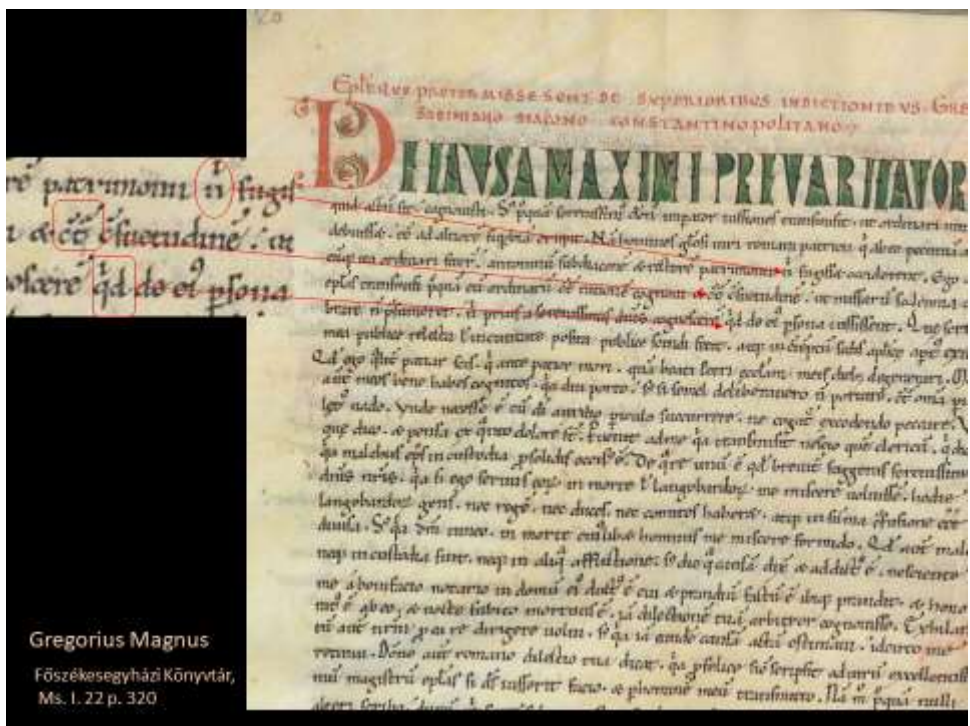
⁹ Paul LEHMANN, Handschriften und Handschriftenbruchstücke des 8–15. Jahrhunderts in Esztergom, *Egyetemes Philologiai Közöny* 62 (1938) 165–172.

században alapították. Virágkora a 11. század közepén kezdődött, amikor a Cluny reformhoz csatlakozott, s ez mintegy 100 éven át tartott. Magának is számtalan leány-apátsága lett, s nagy befolyása az ibériai félszigeten: kódexeivel szerepet játszott a karoling írás elterjesztésében, szemben az ott használt vizigót írással. Az apátság könyvtáráról és scriptoriumáról Jean Dufour, neves francia paleográfus és oklevélszakértő 1972-ben monográfiát írt, amelyben már a mi kódexünk is szerepel.¹⁰ Ő azonban csak egy nehezen olvasható mikrofilmmel rendelkezett, nekünk, akik az eredetét is megvizsgálhattuk, a digitalizált változathoz pedig bármikor hozzáférünk, sokkal könnyebb dolgunk van. Lássuk először a kódex írását, melynek alapján azt datálni és lokalizálni lehet. Négy kéz írása különböztethető meg a kéziratban, ami négy újabb scriptor tevékenységét tanúsítja a moissac-i íróműhelyben. Maga az írás jól olvasható későkaroling minuszkula, a levelek címzettjei vörös majuszkulával vannak kiemelve. Először olyan jegyekre szeretnék rámutatni, amelyek több más moissac-i kódexben is előfordulnak, tehát az ottani íróműhelyre vallanak: ilyen a fehérrel kiemelt ct ligatúra kiegyenesedett ívvel, a pirossal kiemelt e caudata (ae helyett) nem kis farok, hanem egy rövidebb és egy hosszú, vékony vonalból készült nyúlvány. Az összevonásos rövidítéseknél (sárga), amikor betűket hagynak ki a szóból, egy jellegzetes, villámszerű rövidítésjelet használnak (a fratre, episcopo, omnino) stb.

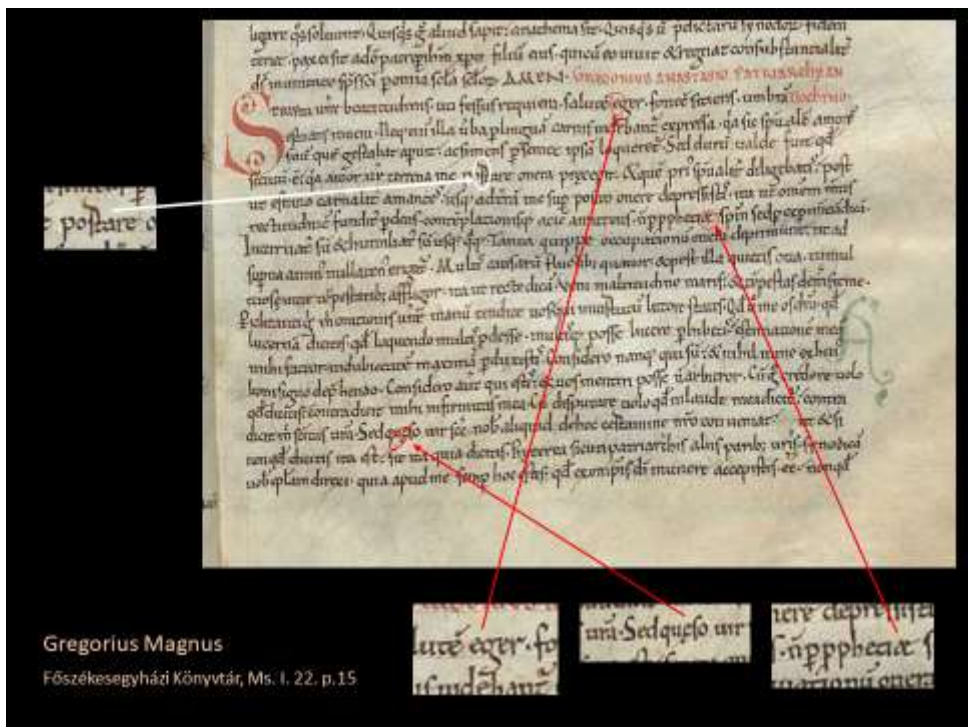

A következő két képen a pontosabb datáláshoz keresünk támpontot:

¹⁰ Jean DUFOR, La bibliothèque et le scriptorium de Moissac, Genève–Paris, Lib. Droz, 1972, 106 (32. sz., XXXIX. kép)

A 320. oldalon új könyv kezdődik, ilyenkor a szöveg első sora zölddel színezett nagyméretű majuszkula írással készül (ezek tagolják a kötetet). A 4. kézre az ún. „littera supraposita” jellemző, vagyis hogy a kihagyott betűk közül a magánhangzót a szó fölé írják. Ez a 11. század legvégétől és a 12. század elejétől válik gyakorlattá.

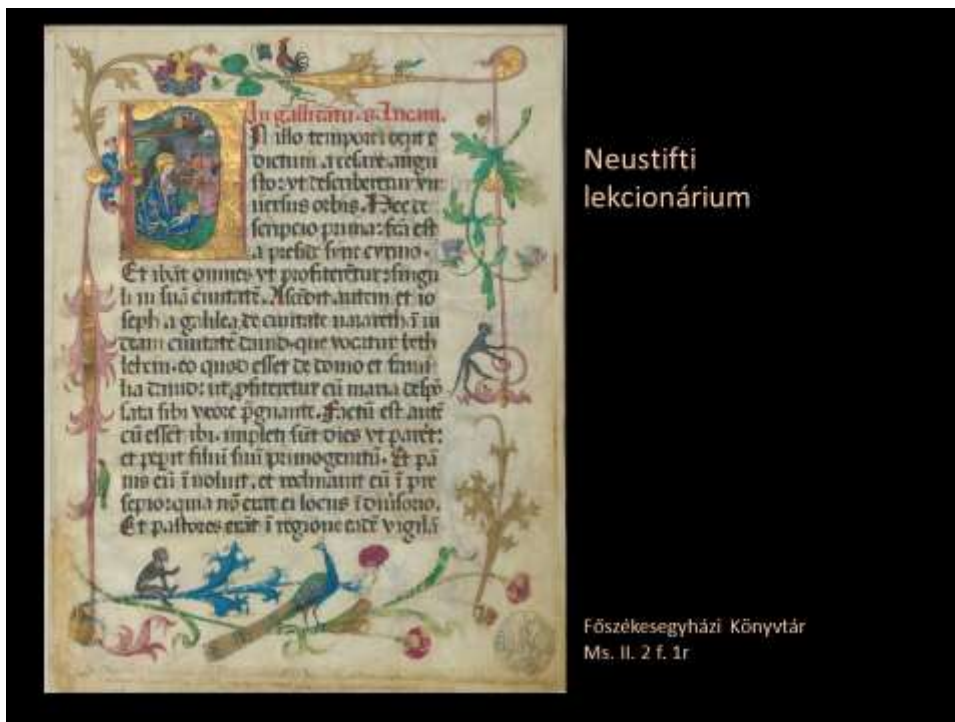

Az első kéz, amely a kódex nagy részét másolta, sokkal konzervatívabb: az ae-t és az e caudátát, illetve a pusztá e-t felváltva használja. Nála a ct ligatúra a közismert formában jelenik meg, viszont az rt ligatúra (fehérrel kiemelve) szokatlanul régies, a karoling kor előtti időből öröklődött. A kódex fejezetei egy időben készültek, különböző életkorú másolók dolgoztak rajta: a 11. század végére vagy a századfordulóra datálható. A szöveg maga elég hibás, főleg az első kéz által írottak, Nagy Szent Gergely a pápa *Registrum*ának középkori recepciójában viszont – a hibáktól eltekintve – elég jól meghatározható helye van. A kódex kolostori használatát korabeli javítások és széljegyzetek jelzik. A kolostorban mintegy 20-30 évvel később készült egy újabb másolat a pápa leveleiről (Dufour 63. sz.), Moissac a leánykolostorait is ellátta könyvekkel. A kéziratok aktív használata a 16. század elején megszűnt, a kódexek fölöslegessé váltak, kezdték őket széthordani. 1665-ben az elhanyagolt kolostorba kanonokokat telepítettek, akik már nem is tudtak a kódexekről, végül a francia forradalom során (1790) a kolostort feloszlatták. Az hogy a kódexállomány nem semmisült meg, vagy nem szóródott szét teljesen, a 17. században megélénkülő bibliofil gyűjtőszervezeteknek köszönhető. Nicolas-Joseph Foucault (1643–1720), akit 1674-ben kineveztek a montauban-i generalitás vezetőjének, maga is nagy könyv- és érmegyűjtő, ritkaságok reményében felkereste a területéhez tartozó kolostorokat, a moissac-i kolostor könyveiről jegyzéket is készíttetet. A jegyzéket elküldte Jean-Baptist Colbert, XIV. Lajos nagyhatalmú minisztere könyvtárosának, aki meg is vásárolta gazdája számára a gyűjteményt, amely Colbert halála után a királyi könyvtárba, vagyis utóbb a Bibliothèque Nationalba került. Foucault azonban nem minden kódexet adott át, az esztergomi Nagy Szent Gergely-kódexet például megtartotta magának, beköttette és ellátta exlibrisével.

A kötéshez egy francia közjegyzői protocollum öt levélpárját használták fel az 1644 és 1651-es évekből. Foucault halála után, 1722-ben könyveinek egy részét Johann Peter von Ludewig (†1743), a hallei egyetem kancellárja, jeles könyvgyűjtő vásárolta meg, tulajdonosbejegyzése a kódex 337. oldalán olvasható. Ő olyan tudós gyűjtő volt, akit a szöveg is érdekelt, bejegyzésében megállapítja, hogy a javítgatások miatt a kézirat nem nagyon megbízható. A kódex történetéből egyetlen láncszem hiányzik, az, hogy a 18. század második felében hogyan jutott Halléból Nagyszombatba.

A másik jellegzetes sorsú kódexről, a „Neustifti evangelistárium”-ról (Ms. II. 2) pontosan tudni lehet, hogy miként jutott az esztergomi káptalan birtokába. A két ívfüzetnyi (14 levélnyi) töredék egy „evangelistárium”, mely az ünnepek rendjében tartalmazza az egyes ünnepekre rendelt evangéliumi szakaszokat (perikopákat). Karácsonnyal kezdődik, az éjféli misével (In gallicantu – „kakaszóra” olvasható a rubrikában, ez az éjféli mise latin neve) a felső lapszálen futó aranyindán éppen kukorékol is a kakas, az iniciáléban pedig a betlehemi Kisdéd látható.

A lap alján alig olvasható a latin bejegyzés, amely szerint a kódexet Dobai Székely Sámuel a brixeni egyházmegyéhez tartozó neuzelli (ma Neustift) ágostonos kanonok kolostorban kapta „tisztelendő Caspar Mayer” könyvtárostól 1746 március 14-én. A neustifti kolostor Dél-Tirolban (ma Olaszország) fekszik, 50 km-re a Brenner-hágótól a nagy észak-déli közlekedési útvonal mellett, ahol rengeteg vendég, zarándok fordult meg folyamatosan. A könyvtáros bizonyára megörült a régi kódexek iránt érdeklődőnek, ezeknek náluk éppen nem volt becsülete, szétesve, bekötetlenül heverhettek egy félreeső helyen. Szívesen adott Dobainak egy másik kódexből, egy Szent Ágoston regula-kommentárból is 4 levelet (Ms. II. 516). Ez a gesztus csak a kódexekhez való korabeli viszonyt fejezte ki, mert a kolostor egyébként 25 évvel később stukkóval gazdagon díszített kétszintes, galériás hatalmas barokk könyvtárat épített. Az előzéklap alsó sarkában olvasható bejegyzés szerint a kódexet Dobai Székely szerzeményezése után 100 évvel, 1847-ben Mérey Sándor királyi személynök, Somogy megye főispánja adományozta „mély tisztelettel ajánlva” az esztergomi káptalannak, ugyancsak Nagyszombatban. A kötéstábla belső oldalán látható az 1881. évi nagyszabású könyvkiállítás¹¹ címkéje, ami azt jelenti, hogy ekkor már az ország legértékesebb, leglátványosabb könyvművészeti emlékei közé sorolták.

¹¹ *Könyvkiállítási Emlék*, kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum, a Könyvkiállítási Kalauz 2-ik bővített kiadása, Budapest, 1882.

Az esztergomi katalógus készítése közben derült ki, hogy osztrák kollégáink éppen a neustifti kódexeket katalogizálják,¹² így rövid időn belül mindkét neustifti töredékünk megtalálta párját a kolostor könyvtárában. Az evangelisztárium neustifti fele a szentleckéket tartalmazza, így a kettő együtt egy teljes mise-lekcionárium, kódexünket tehát át kellett nevezni. A két rész találkozása sok részletkérdést szerencsésen tisztázott. Az esztergomi töredéken Purificatio (Gyertyaszentelő Boldogasszony) ünnepén, **(kép)** a Jézus templomban való bemutatását ábrázoló iniciáléban az 1482-es évszám rejtőzködik, amelyet Mucsi András fedezett fel 1958-ban, a kódexet éppen a megfelelő szögben a fény felé tartva.¹³ Ezzel a kódex datálása az osztrák kollégák számára is megnyugtatóan megoldódott.

A kiemelt ünnepeket figurális iniciálék jelzik, közülük kettő a kódex megrendelőjére utal: a neustifti kolostor Assumptióra, Mária mennybevételének ünnepére van szentelve, Szent Ágoston pedig mint az ágostonos kanonokok patrónusa, az iniciáléban a neustifti kanonokokat áldja meg. Az osztrák művészettörténetírás megállapítása szerint a neustifti kolostornak jelentős kódexfestő műhelye volt, kódexünk is helyben készült. A neustifti kódexeket, mint korábban jeleztem, az osztrák akadémia munkatársai katalogizálják, a „manuscripta.at” honlapon a lekcionárium digitálisan is elérhető (<https://manuscripta.at/diglit/IT5000-196/1/thumbs>), ugyanúgy, amint az Esztergomi

¹² U. STAMPFER, *Katalog der mittelalterlichen Handschriften des Augustiner Chorherrenstiftes Neustift*, Cod. 196. (Megjelenés alatt.)

¹³ MUCSI András, *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár anyagából rendezett kódexminiatúra-kiállítás katalógusa. Catalogue de l'exposition des manuscrits à peintures de la Bibliothèque de la Primatiale d'Esztergom*, Keresztény Múzeum, Musée Chrétien, Esztergom, 1958, 20 (32. sz.).

Főszékesegyházi Könyvtár honlapján az itt őrzött rész. A két katalógus is utal egymásra. Tehát ami a 18. században szétvált, a 21. században virtuálisan újra egyesíthető.

A magyarországi liturgikus kódexekről:

Amikor a kódexek 1543 után Nagyszombatban a káptalan könyvtárába kerültek, már régen nem olvasták őket. A liturgikus dískódexek egy csoportjában azonban folyamatos kórushasználatra utaló lapszéli bejegyzések találhatók egészen a 17. század közepéig. Ez azt jelenti, hogy a káptalan a legszükségesebb kóruskönyveit sem tudta magával vinni Esztergomból. Ezeket Nagyszombatban pótolta, ahogy tudta, többször kiváló darabokkal. Öt kódexről lesz röviden szó, köztük a Bibliotheca legértékesebb kincseiről. Az alábbi megfigyelések a források közt töltött hosszú évek alatt érték meg, és legnagyobb részt Körmeny Kingának köszönhetőek.

Először a mise énektételeit tartalmazó *Ulászló-graduáléról* (Ms. I. 3a).

Ulászló-graduale

Főszékesegyházi Könyvtár Ms. I. 3a

A kép a karkönyv nagyságát érzékelteti, akkor készült, amikor a Széchényi Könyvtárba tisztításra beszállították. A 400 levél terjedelmű, kódex írása, hangjegyzése és díszítése prágai munka a 16. század első évtizedéből. Berkovits Ilona azonosította a prágai műhelyt és az

illuminátort,¹⁴ Szendrei Janka pedig a zenei anyagot és a notációt.¹⁵ A kódex liturgikus rendje azonban nem a prágai, hanem az olmützi rítushoz áll közel, és magyar szentek (Adalbert, Gellért, István, Imre, László) is helyet kaptak a nagyszombati litániában, ráadásul a magyarországi gyakorlatnál nagyobb számban.

A nagyméretű graduálét az esztergomi káptalan átköttette Nagyszombatra az eredeti, XVI. század eleji cseh kötésből megmaradt veretek felhasználásával.

¹⁴ BERKOVITS Ilona, A kódexfestészet emlékei a Főszékesegyházi Könyvtárban, in: *Magyarország műemléki topográfiája*, szerk. GEREVICH Tibor, I, *Esztergom műemlékei*, 1. rész, összeáll. GENTHON István, Budapest, 1948, 356–369 (33. sz.)

¹⁵ SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Budapest, 1981, 41–42, 59 (C 5) (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 1)

Csontos János a kötés sasos- és oroszlános veretei, valamint az f. 233^v oldalon török csatát ábrázoló kép alapján felvetette, hogy a kódexet II. Ulászló cseh (1471) és magyar király (1490–1516) ajándékozhatta valamelyik magyarországi egyháznak.¹⁶

¹⁶ *Könyvkiállítási Emlék*, kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum, a Könyvkiállítási Kalauz 2-ik bővített kiadása, Budapest, 1882, 324. sz.

A magyar szentek jelenlétéből és az Ulászlóhoz kapcsolt kötés alapján Szendrei Janka arra következtetett, hogy a díszkódexet II. Ulászló budai várkápolnája használatára szánták. A veretek azonban – ezt Lauf Judit vette észre – nem egyediek, előfordulnak más 16. századi cseh kötések is, így kizárólag a veretek nem igazolják Csontos feltételezését Ulászlóval kapcsolatban. A Jagelló-korban viszont mégiscsak a budai várkápolna volt az a liturgikus hely, ahova az egyetlen egyházmegyei rítushoz sem kapcsolódó díszkódexet szánhatták. A megrendelő így nagy valószínűséggel a II. Ulászló cseh-magyar királlyal szoros kapcsolatban álló Thurzó Szaniszló (1497–1540), olmützi püspök volt. (A kérdés további kutatásra érdemes.) A graduále sorsát csak a 16. század második felétől ismerjük biztosan az ekkor készült szöveges és zenei bejegyzések alapján. Ezek közül kettő datált, Michael Heygl succentor 1569 augusztusában két üresen maradt oldalra (280^r, 396^v) egy-egy misetételt írt be. A két bejegyzés a székesegyházi kórushasználat bizonyítéka. A kóruskönyv Nagyszombatba kerülésének lehetséges útja: a budai várkápolna kincseit négy kóruskönyvvel együtt 1530-ban a pozsonyi káptalannál letétbe helyezték. 1569-ben a liturgikus könyvek kivételével a kincseket Bécsbe vitték. Ha az Ulászló-graduále valóban a várkápolna liturgikus kódexei közé tartozott, csak ezen az úton kerülhetett Budáról Pozsonyba, s onnan Nagyszombatba.¹⁷ A 20. század elején a kódex néhány levele sajnálatos módon könyvgyűjtőkhöz került, közülük kettő utóbb Ernst Böhlen gyűjteményébe.

A *Budai Pszaltérium* (Ms. I. 3b) nevét diszítési helyéről, a budai festőműhelyről kapta, a 150 zsoltár a heti zsoltárszám legfontosabb eleme. A kódex esztergomi rítusú csonka pszaltérium és himnárius. A kódex 10. levele a 16. század közepén készült utólagos kiegészítés. Ennek notátora Szoliva Gábor megállapítása szerint azonos Oláh Miklós *Psalterium Strigoniense* kötetének 1555 körüli notátorával.¹⁸ A kódex tehát Oláh Miklós érseksége idején (1553–1568) Nagyszombatban, az esztergomi káptalan birtokában volt. Együtt használták itt az *Ulászló-gradualéval* (Ms. I. 3a) és két 15. századi esztergomi rítusú antifonáléval (Ms. I. 3c, Ms. I. 3d). Ezt a négy kóruskönyv azonos kéztől származó levélszámozása, és azonos kezeknek tulajdonítható lapszéles bejegyzések bizonyítják. 1627-ben még bővítették a pszaltérium zenei tartalmát az elő- és háttábla belső oldalára írt bejegyzésekkel. 1630-ban a nagyszombati zsinaton Pázmány Péter érsek döntést hozott a római rítus átvételéről, ezt figyelembe véve

¹⁷ KÖRMENDY Kinga, Ulászló-graduále. Kérdések és lehetséges válaszok, *Ars Hungarica* 39 (2013) 114–123.

¹⁸ SZOLIVA Gábor, Utólagos bejegyzések a Budai pszaltériumban, *Magyar Egyházzene* 21 (2013/2014) 11–20; SZOLIVA Gábor, *Psalterium Strigoniense Venetiis 1523 cum notis musicis manuscriptis (Psalterium Nicolai Olahi)*, Budapest, 2015, 11–13, 32–33, 52–53, 74–76, 94–97, 113–129. (Musicalia Danubiana 25, Bavarica et Hungarica 2).

néhány szöveget módosítottak is a karkönyvben (20^{r-v}, 22^{r-v}, 28^v) a római rítus szerint (itt Szoliva Gábor segítségét köszönjük). A kódex hiányzó leveleit Nagyszombatban, nagy valószínűséggel a 17/18. sz. fordulója táján vágták ki és használták fel levéltári anyagok vagy könyvek bekötésére.

Az említett két 15. századi antifonálét korábban összetartozónak vélték és a „Pálóczi antifonále” nevet viselte. Mindkét antifonálénak hiányzik az egyik kötete, de nem egymás kiegészítései, és a Pálóczi-misszále díszítéséhez sincs közük. Bár legalább zárójelben mindig igyekeztünk megtartani azt a nevet, amelyen egy kódex a szakirodalomban már szerepel, ezúttal szeretnénk megszabadítani mindkettőt a többszörös félreértéstől, és tartalmuknak megfelelően *Antiphonale Strigoniense* címen hivatkozni rájuk. A Budai Pszaltériumnak és az egyik antifonálénak német típusú reneszánsz bőrkötése ugyancsak Nagyszombatban, azonos műhelyben készült a 16. század második felében. (A katalógusban a kötések leírását Rozsondai Marianne készítette, itt is szeretném megköszönni fáradhatatlan segítőkészségét.)

A kétkötetes *Bakócz-graduále* (Ms. I. 1a-b) talán befejezetlensége és rettenetes súlya miatt (jóval nagyobb, mint az *Ulászló-graduále*) nem tartozott Nagyszombatban a liturgikus gyakorlatban használt szerkönyvek közé. Oláh Miklós 1555-ben ajándékozta a káptalannak, ahol bekötötték és őrizték.

Amikor a többi kódex kikerült a használatból, a *Bakócz-graduále* is osztozott sorsukban.

A kódexek nagy része csonka, ami hányatott sorsukról tanúskodik. A moissac-i kódex első levele is elveszett, a jelenlegi első pedig elég szennyezett, Foucault köttette be. A Neustiftben őrzött kötetet a 18. század végén kötötték be, valószínűleg a barokk könyvtár elkészültével rendbe tették a kódexeket is, jószerevével észre sem véve, hogy hiányzik a fele. Vannak kolligátumból – tehát több egybekötött mű közül – kiemelt füzetek, vannak néhány leveles papírtöredékek és a miniatúráktól mindenesül megfosztott óraskönyvek. Ezek így kerültek be a káptalani könyvtárba. A nagy liturgikus pergamenkódexek azonban kikerülve a liturgikus használatból, a 17. század végétől kincsesbányának bizonyultak a nagyszombati és pozsonyi könyvkötők számára. A káptalan könyveit, levéltári aktáit kötötték a kódexekből kivágott levelekbe. Ezek közül néhány később, már lefejtve, közgyűjteménybe került. Így a *Budai pszaltérium* (Ms. I. 3c) egy töredéke az Akadémiai Könyvtárba (K480), a *Bakócz-graduále* töredékei ugyanoda (K 479) és a Zenetudományi Intézetbe (c 1765), az egyik említett antifonále (Ms. I. 3d) hat levele az Akadémiai Könyvtárba (T 308), kettő az Egyetemi könyvtárba (U. Fr. I. m. 236). Nemrég fedezte fel Eva Veselovska a másik antifonále egy levelét Nagyszombat városának 1559 és 1676 között vezetett számadáskönyvén a

Nagyszombati Városi Levéltárban.¹⁹ A 18. század végén azonban ezek a kódexek is bekerültek a könyvtárba (korábban a sekrestyében őrizték őket), és 1803 körül Palkovics György könyvtáros jelzettel látja el őket, ami által hivatalosan is az állomány részévé válnak. 1811-ben eljutott a könyvtárba Kovachich Márton György, aki rendszeres forráskutatást végzett az országban (főleg jogtörténeti forrásokat keresett), ő már tudományos szemmel tekintett a gyűjteményre és listát is készített Palkoviccsal a kéziratokról.²⁰ 1820-ban Rudnay Sándor érsek a káptalannal együtt visszaköltözött a 18. századtól lassan éledező Esztergomba, s óriási tervekkel fogott bele a bazilika építésébe. Scitovszky János érsek 1853-ban felépíttette a Hild József tervezte Könyvtár-épületet, az 1852-ben Nagyszombatból átszállított káptalani könyvtár itt kapott végleges elhelyezést. Az első országos könyves esemény a Neustifti lectionarium kapcsán már említett, 1881-ben az Iparművészeti Múzeum által megrendezett könyvkiállítás, amelyen a Főszékesegyházi Könyvtár 15 kódexszel vett részt. A kódexek tudományos és muzeális értéke ekkortájt vált nyilvánvalóvá.

Az első modern katalógushoz a leírásokat Zákonyi Mihály, a főkáptalan levéltárosa és igazgatója készítette, aki 1937-ben bejelentette, hogy a mű elkészült és Esztergom topográfiájának első kötetében fog megjelenni. A topográfia csak 1949-ben látott napvilágot, Berkovics Ilona *A kódexfestészet emlékei a Főszékesegyházi Könyvtárban* című katalógusában Zákonyi anyagára támaszkodott, ami időközben sajnálatosan elveszett. A liturgikus könyveket Radó Polikárp 1941-ben rendszeresen feldolgozta.²¹

A könyvtár történetéhez és a kéziratokhoz nélkülözhetetlen kalauz mindmáig Kovách Zoltán egyetemi szakdolgozata, amelyet Szepesi Zsuzsanna rendezett sajtó alá 2006-ban, majd bővített ki 2011-ben.²²

A megjelenés előtt álló katalógusban majdnem minden leírásunk kiegészült kisebb-nagyobb eredményekkel, ezek közül több önálló tanulmány formájában is megjelent. Lauf Judit a Simor-könyvtár legértékesebb darabjáról, a *Filipec pontifikáléről* (Érseki Simor Könyvtár, 2-36-4/7864) írt Kisdi Klárával közös tanulmányt, melyben a kódexbe bejegyzett vesegörcs, szembaj és keheesség elleni recepteket közlik, Lauf Juditot ezek a kódex utóéletének

¹⁹ VESELOVSKÁ, Eva, KÖRMENDY Kinga, Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Ms. I. 3c jelzetű antifonáljének töredéke a Nagyszombati Városi Levéltárban, *Magyar Könyvszemle* 131 (2015) 300–302.

²⁰ CSONTOSI János, Az esztergomi főegyházi könyvtár kéziratai, *Magyar Könyvszemle* 7 (1882) 306–335.

²¹ RADÓ Polikárp, Esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratai, in: *A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola Évkönyve az 1940/41-i tanévre*, Pannonhalma 1941, 86–142.

²² KOVÁCH Zoltán, *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820-ig*, [kézirat 1964], kiegészítette, a válogatott bibliográfiát összeállította és közreadja SZEPESI Zsuzsanna, 2., bővített kiadás, Budapest, 2011.

tisztázásához segítették hozzá.²³ Sarbak Gábor egy csillagászati mű megfejtéséhez Zsoldos Endre csillagász kollégánk segítségét kérte, aki egy magyar vonatkozású emlékeztető szöveget talált a kódexben, s ezzel a szövegtörténet fontos kérdéseit sikerült tisztázniuk.²⁴

A Bibliotheca honlapján keresztül a kódexek digitalizált változata jórészt már elérhető (<http://www.bibliotheca.hu/digitalis/kodexek.htm>), s hozzájuk kapcsolódva elérhető lesz a katalógus is minkét nyelven. A kódexek közül néhány a könyvtár kiállító termeiben a valóságban is megtekinthető.

E helyen is megköszönni Erdő Péter bíboros úrnak, Szalai Katalinnak, a könyvtár vezetőjének és minden munkatársának a folyamatos támogatást, és a meleg, segítő légkört, amelyben dolgozhattunk. Az Akadémiának és az Országos Széchényi Könyvtárnak pedig a középkori kéziratosság kutatásának lehetővé tételét.

²³ KISDI Klára, LAUF Judit, Gyógyír a püspöknek. Az orvosi receptek titkai Filipec János pontifikáléjában, in: *Alexander multifrons. Tanulmányok a 90 éves Dörnyei Sándor tiszteletére*, szerk. PERGER Péter, Argumentum Kiadó, Budapest, 2016, 109–116. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 8)

²⁴ SARBÁK Gábor, ZSOLDOS Endre, Soloneus és Iohannes Bedellus Esztergomban. A Főszékesegyházi Könyvtár Ms. I. 186. jelzetű kódexe, *Magyar Sion* 13 (2019) 193–232.